

Г.Галдан¹✉

¹ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Монгол улс, Улаанбаатар-13330, Энхтайвны өргөн чөлөө, ШУА-ийн хүрээлэнгүүдийн нэгдсэн I байр

Зүүн Байдлагийн гол дахь Хүннүгийн сууц

Товчлол. 2011-2019 онуудад Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын Зүүн Байдлаг голд ажилласан Монгол-Японы хамтарсан “Эртний монголчуудын үйлдвэрлэлийн түүх” төслийн хайгуул судалгааны багийнхан 2016 онд Зүүн Байдлаг голын дунд бие гол гатлах гармын хойд эрэгт байх шавар эдлэл шатаах зуухнаас баруун хойш 300 м зайтай газраас хүннүчүүдийн түүхэнд хамаарах боломжтой ахуй хэрэглээний ваарын хагархай барагцаагаар 0.229 га талбайд тархсан байсныг илрүүлсэн. Тухайн газарт 2017 онд бага хэмжээний сорилын малтлага хийн зүүн урагш чиглэлтэй тэгш өнцөгт хэлбэртэй нүхний толбо илэрснийг 2018 онд 8x8 м хэмжээтэй талбайд малтлага хийн тэгш өнцөгт хэлбэртэй хагас газар сууцыг илрүүлсэн билээ. Тус малтлагаар нийт 500 гаруй шавар эдлэл илрүүлсэн ч бид 100 гаруйг нь цуглуулсан. Мөн малтлагаар цөөн тооны малын яс илэрснээс сууцны шалны төвшнөөс илэрсэн нэгийг дээжинд сонгон радио карбоны задлан шинжилгээгээр он цаг тогтооход НТӨ I зууны төгсгөл НТ I зууны эхэн хэмээн гарсан нь тухайн бүс нутаг байх бусад хүннүгийн археологийн дурсгалуудтай нэгэн үед таарч байгаад нь бид энэхүү сууцыг үйлдвэрлэгч нарийн оромж болов уу гэсэн таамгийг дэвшүүлээд байна.

Түлхүүр үг: Төв аймаг, Зүүн Байдлагийн гол, хайгуул, хүннү, ваарны хагархай, хагас газар сууц

G.Galdan¹✉

¹ Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences, Building-1, Peace avenue, Ulaanbaatar-13330, Mongolia

Xiongnu dwelling in Zuun Baidlag River

Summary. From 2011 to 2019, the research team of the Mongolian-Japanese joint project “History of Ancient Mongolian Production” project, which worked in the Zuun Baidlag River, Mungunmorit soum, Tuv province. In 2016, the survey team were found some Xiongnu sherds belonging spread over an area of 0.229 hectares from close the that furnace of the clay production. Next (2017) year they’re did a small test excavation and found good footprint of ancient people semi-ground dwelling. In 2018, an 8x8 m area (64 m²) was excavated and a rectangular semi-ground dwelling was discovered without any furnace and heating systems. The most common material in the cultural layer is fragment of potteries and roof tiles. In total, the found has more than 500 fragments, but we collected had just inside in dwelling 100 fragments. The paleozoological remains collection: dog (1), sheep and goat (19 pcs), horse (1) and big faunal (cattle and horse) bones (3 pcs). The C14 analysis of the samples found in that dwelling dated as late 1st century BC to 1st century AD.

Keywords: Tuv province, Zuun Baidlag River, survey, Xiongnu, sherds, semi-ground dwelling

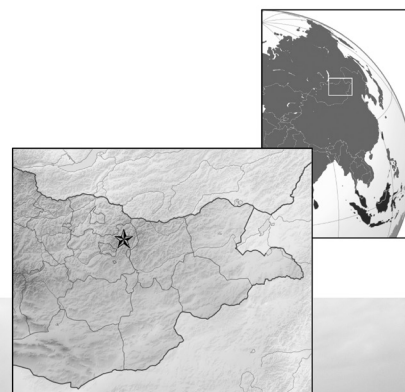
Удиртгал

Хөрш зэргэлдээх орнуудын өвөг түүхийн судалгааны эх хэрэглэгдэхүүнийг шүүн нягтлан үзэхэд эртний хүмүүсийн амьдран сууж, ахуй амьдралынхаа ихэнх хугацааг өнгөрүүлж байсан сууц, оромжийн судалгаа чамлахааргүйгээр цугларсан авч манай орны хувьд энэхүү төрлийн дурсгалын судалгаа туйлын хангалтгүй байна.

2011 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн Японы Эхимэ их сургуулийн Эртний Азийн үйлдвэрлэлийн археологийн судалгааны төв (Эртний зүүн Азийн төмрийн соёлыг судлах төв)-тэй хамтран “Эртний нүүдэлчдийн үйлдвэрлэлийн түүх” төслийг хэрэгжүүлж эхэлсэн билээ [Амартүвшин нар. 2011]. Тухайн төсөл нь Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын Хустын булаг хэмээх газраас эртний хүмүүсийн төмрийн хүдэр хайлуулах зуухыг илрүүлэн малтахаас гадна Зүүн Байдлагийн голын дунд бие голын эргийн хойд талд шавар эдлэл шатаах зуухыг илрүүлэн малтаж байгаа [Үсүки нар. 2018: 131-134] ба тухайн бүс нутаг болон орчны бүсэд археологийн нарийвчилсан хайгуул судалгааг хийж Зүүн Байдлагийн голоос 317, орчны бүсээс (Баруун болон Дунд Байдлагийн гол) 137 тооны археологийн дурсгалыг илрүүлэн бүртгэж [Амартүвшин, Галдан 2018: 42] хүннүчүүдийн түүхэнд холбогдох чулуун байгууламжит дурсгалуудыг малтан судалсан байна [Эрэгзэн, Накамүра 2018]. Үүний зэрэгцээ судалгааны төслийн хайгуулын баг 2011 оноос Байдлагийн голын хөндийгөөр ялангуяа төмрийн хүдэр болон шавар эдлэл шатаах зуухны ойр орчмоос тухайн үйлдвэрлэгч нарийн бууц суурин, сууцыг олж илрүүлэх ажлыг тасралтгүй хийсээр 2016 онд Зүүн Байдлаг голын дунд биеийн хойд эрэгт байх шавар эдлэл шатаах зуухны баруун хойд талд 300 м зайтай газарт 317 хайгуулын дугаартай хүннүчүүдийн түүхэн үед хамаарах боломжтой ахуй хэрэглээний ваарны хагархай (зураг 2) 0.229 га талбайд тархсан [Амартүвшин нар. 2016] байсныг илрүүлэн хүннүчүүдийн бууц суурингийн дурсгал хэмээн бүртгэж 2017, 2018, 2019 онд сорилын болон өргөн хэмжээний малтлага судалгааг хийжээ [Амартүвшин нар. 2017; 2018; 2019].

Дурсгалын байрлал

Бидний илрүүлэн малтаж судалсан сууц нь Улаанбаатар хотоос 130 гаруй км, Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын төвөөс

Зураг 1. Дурсгалт газрын байршил
баруун урагш 30 км зайд байрлах ба физик газар зүйн хувьд Хэнтийн нурууны салбар уулс Хэнтийн мужийн баруун, зүүн дэд мужид болон Хэрлэн голын сав газрын эхэн хэсэгт Зүүн Байдлагийн голын дунд бие, голын зүүн хойд эрэг дагасан өндөр дэнж бага налуу дээр голын голдирол болон улирлын хөлдөлт гэсэлтийн улмаас үүсдэг дов сондуулаас зайдуу байрлана [Нямхүү, Гарамжав 2018: 22-24].

Энэ нь тухайн дурсгал гол усны үер, голдирлын өөрчлөлт зэрэг байгалийн хүчин зүйлээс үүдэн эвдэгдэх боломж байгаатай газарт байна. Харин баруун талд урт хугацаанд ашигласан айлын зуслантай ойр оршиж байгаа нь тухайн дурсгалт газар ямар нэгэн байдлаар хүний үйл ажиллагааны улмаас эвдэгдсэн, эсхүл анхны төрх байдлаа алдсан байж болзошгүй болов уу хэмээн таамаглаж байлаа.

Судалгааны арга зүй

Хайгуулын арга зүй. Манай хайгуулын багийн зорилгын хүрээнд нарийвчилсан хайгуулын арга зүйг түлхүү ашиглав. Энэхүү арга зүйгээр газрын хөрсөн дээр болон доор буй хүний нүдэнд тэр болгон ажиглагдахгүй чулуун зэвсэг, шавар савны хагархай, зарим жижиг эд өлгийн зүйлсийг илрүүлэн олдог [Амартүвшин 2004]. Нарийвчилсан хайгуулын арга зүй нь манай орны археологийн судалгаанд хэрэгжиж эхлээд багагүй хугацааг өнгөрсний дүнд үндсэн зарчим,

хэв маяг нь нэгэнт хэлбэршин тогтсон байна. Эхний ээлжид хайгуул хийгдэх талбайн хиймэл дагуулаас авсан сансрын зургийг солбицлын дагуу байрлуулан 1x1 км (зарим тохиолдол энэ хэмжээ өөрчлөгдөнө) хэмжээтэй нарийвчилсан талбайд хуваан, явган самнах хайгуулын ажил эхэлнэ. Хайгуулын багийн гишүүд хоорондоо 30 м зайтай алхах ба энэ нь манай орны Эгийн голын сав, Хануй гол, Тарвагатайн хөндийд өмнө хийгдсэн археологийн нарийвчилсан хайгуулын үр дүнд гарсан эртний нүүдэлчдийн отог, бууц суурингийн дундаж хэмжээнд [Ханичёрч, Амартүвшин, 2006: 127; Houle, 2010: 36-37; Жаргалан нар. 2015: 171-175] үндэслэн тогтоосон зай болжээ. Мөн тухайн хайгуулын талбайн өнгөн хөрсний үзэгдэх байдлаас шалтгаалан хайгуулд ашиглах багаж хэрэгсэл нэмэгдэнэ. Хэрэв хайгуул хийгдэхээр сонгогдсон талбайн өнгөн хөрсний үзэгдэх байдал сайн байвал хоорондын зайг алдалгүйгээр алхан тандалт хийнэ. Бидний энэ жилийн хайгуул хийхээр төлөвлөсөн газрууд ургамлын бүрхүүл харьцангуй бага өнгөн хөрсөн дээрх зүйлсийн үзэгдэх байдал сайн байсанд зөвхөн хоорондын зайгаа алдалгүй самнан алхаж байсан болно.

Малтлагын арга зүй. Нарийвчилсан хайгуул судалгаагаар илэрсэн отог, бууц суурин байх боломжит газруудыг бүртгэсний дараа илэрсэн олдворын тоо, төрөл, тархалтын хүрээ зэргээс хамааран шинжилгээний дараагийн шат болох малтлага судалгааг хийнэ. Бууц суурингийн судалгаанд сорилын болон өргөн хэмжээний малтлагын арга зүйг ашигладаг. Малтлага судалгаа нь археологийн шинжлэх ухааны малтлагын үндсэн арга зүйн дагуу малтлагын дугаар өгч талбайлан малтаж, гэрэл болон гар зургийн баримтжуулалт, түвшний тэмдэглэгээ, малтлагын тодорхойлолт [Эрдэнэбат 2012] зэргийг шаардлагад нийцүүлэн хийлээ.

Дээж авах арга зүй. Малтлага судалгаагаар илэрсэн дурсгалын он цагийг тогтоох хэд хэдэн арга археологийн шинжлэх ухаанд байдаг. Бид С14 буюу радиокарбоньг шарах аргыг ашигласан ба малтлагын хамгийн доод түвшнээс илэрсэн амьтны (малын) яс болон модны нүүрсний дээж сонгон авч Япон улсын Paleo-Laboratory-д шинжлүүлсэн билээ. Мөн малтлагын талбайгаас хэд хэдэн хөрсний дээж авсан бөгөөд үүнээс тухайн дурсгалд хүний өдөр тутмын амьдралын хэв маягийг тодруулахын зорьсон болно.

Малтлага судалгаа

Малтлага судалгааны ажил эхлэхийн өмнө тухайн дурсгалт газрын гадаргыг сайтар ажиглах хэрэгтэй бөгөөд энэ нь малтлагын арга зүй болон төлөвлөгөөг боловсруулахын тулд хөрсний бүтцийг тодорхой хэмжээнд мэдэх шаардлагатай

байдаг. Зарим тохиолдолд судлаачид дурсгалын ойр газарт 1x1 м хэмжээтэй болон илүү жижиг талбайд ч малтлага хийн хөрсний бүтэц болон соёлт давхаргын мэдээллийг авдаг [Эрдэнэбат 2012]. Харин бидний хувьд ойр байх шавар эдлэл шатаах зуухны малтлагын явцаас хөрсний бүтцийн мэдэх боломжтой байснаас гадна дурсгалын ойр Зүүн Байдлагийн голыг гатлах гарам хүрэх машин зам үерийн усанд үлэмж ихээр эвдэрснээс тухайн хөрсний бүтцийг мэдэх боломжтой байсан. Эндээс тухайн газарт голоцены хөрс маш бага хуралдсан нь тодорхой харагдах ба хотгор гүдгэрээс хамааран 10-20 см зузаан байна.

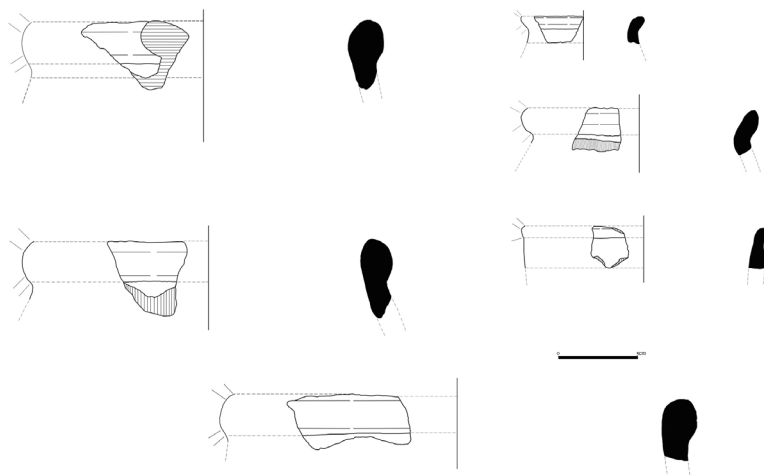
Эхний удаад бид сорилын малтлага хийсэн ба өмнөх онд илрүүлсэн ваарны хагархайн тархалт бүхий газрыг хамруулсан 15x15 м хэмжээтэй талбай татан түүнийгээ 1x1 м хэмжээтэй өрөгт хувааж тодорхой сонгогдсон талбайд 1 м өргөнтэй нарийн суваг малтсан болно. “G” тэнхлэгийг дайруулан (G.1-G.15 талбайд) 15 м² малтлага судалгааны ажлыг хийн 10-20 см гүн өнгөн хөрсийг хуулахад G.11, G.12, G.13 талбайгаас 227x60 см хэмжээтэй хүрэн өнгийн хөрсний ялгарал байгалийн эх шаварлаг хөрснөөс тод ялгарч байснаас гадна G.10, G.15 талбайгаас цөөнгүй тооны дээврийн ваарны хагархай илрэв.

Энэхүү толбо нь малтлагын талбайн “Н” тэнхлэгийн хэсэг рүү орж зах нь мэдэгдээгүй тул малтлага судалгааны ажлыг цааш үргэлжлүүлэхдээ дээрх толбоны захыг илрүүлэн ерөнхий хэлбэр хэмжээг мэдэх зорилготойгоор хийлээ. Иймд дараагийн ээлжид бид “Н”, “Т” тэнхлэгийг дайруулан (Н.8-Н.15, I.8-I.15) 8 м² талбайд 20-25 см гүн өнгөн хөрсийг хуулан малтахад Н.10-аас Н.14 болон I.10-аас I.15 талбайд өмнө илэрсэн толбоны үргэлжлэл мэдэгдсэн.

Энэ үеийн малтлагын үр дүнд бид тухайн нүхний толбоны ерөнхий хэлбэр, хэмжээний баримжаа авсан бөгөөд тухайн нүхний толбо нь тэгш өнцөгт хэлбэртэй азимутын 145° хэмийн чиглэлтэй болох нь тодорхой болов. Үүнийг батлах үүднээс манай судалгааны багийнхан J.9, J.10 талбайн урд, K.9, K.10 талбайдын хойд хэсгийн багтаасан 1 м² талбайд малтлага хийн 25 см гүн болоход нүхний толбоны баруун урд булан илрэв. Ийн толбоны баруун урд буланг илрүүлсний дараа толбоны урд зах, зүүн урд буланг илрүүлэх зорилготойгоор L.11, K.11 талбайг 20 см гүн малтахад L.11 талбайгаас нүхний толбоны гол хэсгийн урд зах илэрснээр бид тухайн нүхний толбоны өргөний хэмжээг мэдэх боломжтой болсон ба энэ нь 480 см байв. Үүний дараа L.13, L.14, L.15, M.14, M.15, O.14, O.15 талбайнуудад малтлага хийж толбоны зүүн урд буланг илрүүлэхийг зорьсон боловч L.14, L.15, O.14 талбайгаас болон O.14, O.15 талбайгаас толбоны үргэлжлэл илэрсэн ч зах нь мэдэгдээгүй

(зураг 3; 4). Үүнээс тухайн нүхний толбо нь газар сууц байх боломжтой болсонд талбайг сунган сорилын малтлагаас өргөн хэмжээний малтлага

зүүн тал руу малтлагын талбайг 200, урд зүгт 150 см-ээр сунган малтлагын ажлыг үргэлжлүүллээ. Ийн малтахад 520x580 см хэмжээтэй дээрх

Зураг 2. 2016 оны хайгуулаар илэрсэн шавар савны хагархай [Амартүвшин нар 2016]

хийж эхлэв. Дээрх мэдэгдэж байгаа толбыг багтаан 800x800 см хэмжээтэй талбайд малтлага судалгааг хийв. Тухайн малтлагын гүн талбайн баруун хойд хэсэгт 24 см, зүүн болон зүүн урд хэсэгт 13 см болоход 520x580 см хэмжээтэй тэгш өнцөгт хэлбэртэй, булангууд нь дугуйрсан нүхний толбо илэрсэн боловч зүүн болон зүүн урд булан нь тодорхой сайн илрээгүй тулд урд болон

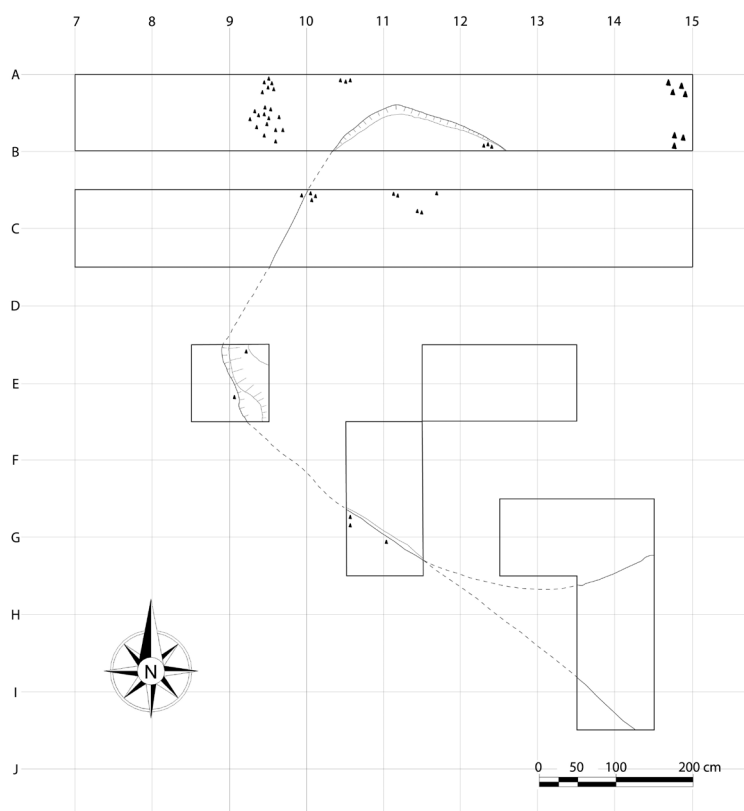
дайруулан азимутын 145° хэмийн чиглэлтэй босоо болон хөндлөн тэнхлэгийн дагуу 50 см өргөнтэй суваг татан малтахдаа тухайн хар хөрсийг дуустал буюу байгалийн ул хөрс хүртэл малтахаар төлөвлөж байлаа. Босоо тэнхлэгийн малтлага 66 см гүн болоход тус байгууламжийн шал илэрсэн бөгөөд энэ нь урд тал руу газрын хэвгийг даган өгссөн байв. Босоо тэнхлэгийн дагууд 15-20 см

Зураг 3. 2017 оны сорилын малтлага судалгааны явц [Амартүвшин нар 2017]

толбын дагуу азимутын 145° хэмийн чиглэлтэй 220 см урт 180 см өргөн хэмжээтэй “үүд” маягийн толбо илрэв. Тухайн 2 толбо дундаа 150 см өргөн богино хоолойгоор холбогдож байлаа (зураг 5). Байгууламжийн зүүн хойд талын булангийн ойр 15-20 см голчтой 2 нүхний толбо байна. Тухайн байдлаас манай малтлагын багийн гишүүд тус толбыг эрт цагт амьдарч байсан хүмүүсийн сууц, оромжийн ул мөр байж болох юм хэмээн үзэж малтлагыг цааш үргэлжлүүлэн өөрсдийн таамгийг илүү найдвартай баримтаар нотлох үүднээс үргэлжлүүлэв. Малтлага судалгааг бид цааш дээрх

илэрсэн толбын төвийг азимутын 145° хэмийн чиглэлтэй босоо болон хөндлөн тэнхлэгийн дагуу 50 см өргөнтэй суваг татан малтахдаа тухайн хар хөрсийг дуустал буюу байгалийн ул хөрс хүртэл малтахаар төлөвлөж байлаа. Босоо тэнхлэгийн малтлага 66 см гүн болоход тус байгууламжийн шал илэрсэн бөгөөд энэ нь урд тал руу газрын хэвгийг даган өгссөн байв. Босоо тэнхлэгийн дагууд 15-20 см голчтой нүхний толбо үүд хэсэгт 1, байгууламжийн төв хэсэгт 2 илэрсэн. Мөн тухайн байгууламжийн баруун болон хойд хананы дагуу шалнаас дунджаар 26 см өндөр, хойд хананаас 75 см өргөн, зүүн хананаас 63 см, баруун хананаас 40 см орчим өргөн илүү гарсан хүрээ (тавцан)-г тусгайлан засаж хийсэн байна. Бид үүнийг тухайн байгууламжийн халаалтын ханзны гадна талын өнгөлгөө байж болзошгүй хэмээн үзэж сорилын малтлага хийхэд шалган 25 см өргөнтэй малтлага хийхэд ямар нэгэн ханзны ул мөр илэрсэнгүй. Тухайн тавцан зүүн урд талын буланд эргэн өмнө өгүүлсэн газрын хэвгийг даган өгссөн шалыг даган намсжээ. Үүний

Зураг 4. 2017 оны сорилын малтлагын дэвсгэр зураг [Амартүвшин нар 2017]

дараа дээрх тавцангийн эсрэг талын хана дагууд байгаа эсэхийг шалгах үүднээс мөн 50 см өргөн сувгийг малтахад зүүн хойд талын хана дагуу байгаа нь тодорхой болсон малтлагаар ахуй хэрэглээний шавар сав суулгын хагархай илрэв. Тухайн тавцанг хийхдээ байгууламжийн хамгийн гадна захаар өнгөн хөрснөөс доош 30-40 см орчим гүн ухаж дээрх хэмжээний өргөн хэсгийг үлдээн дахин доош ухах зарчмаар байгалийн эх хөрсийг ашиглан хийжээ. Харин тус тавцангийн баруун хойд буланд гаднын нөлөөллөөр (мэрэгч амьтны) эвдэгдсэн байна. Малтлагыг цааш үргэлжлүүлэхдээ бид тэнхлэгийн баруун урд талын доошлуулан малтаж тухайн байгууламжийн баруун урд булан болон баруун хэсгийн бүхэлд нь ил гаргахад байгууламжийн төв хэсэгт 15-20 см голчтой дугуй нүх нэмж 2 илэрсэн ба нэг нь баруун хананы дагууд байх тавцангийн буланд байна. Эдгээрийн жижиг дугуй нүхнүүдийг бид баганын нүх болов уу хэмээн таамаглаж байна. Малтлагаар байгууламжийн баруун хойд хэсгээс цөөн тооны малын яс, баруун, баруун урд, зүүн, зүүн урд талаас шавар сав суулганы хагархайгаас гадна цөөн тооны дээврийн ваар олдov.

Геоскан радар төхөөрөмжийн тандалт судалгаа

2017 онд Geoscan research компанийн FM18 Fluxate радар төхөөрөмж ашиглан Зүүн Байдлагийн сууцны (KBS-4) орчимд сорилын малтлагын талбайг дайруулан 20x20 м хэмжээтэй талбайд тандалт судалгааг хийхэд хэд хэдэн хүчтэй дохио өгч байв. Ялангуяа газрын өнгөн хөрснөөс доош 40 см хүнд хүчтэй дохио өгч байсан боловч бидний ашиглаж буй радар төхөөрөмжийн хүчин чадал хүрэхгүй байсан тул 2018 онд шинэ радар төхөөрөмжөөр судалгааг үргэлжлүүлэхээр тогтсон юм.

2018 онд GSSI компанийн UtilityScan радар төхөөрөмж ашиглаж судалгааг хийлээ. Тус төхөөрөмж нь 350MHz, хамгийн гүндээ 10 м хүртэл мэдрэх хүчин чадал бүхий багажаар судалгааг хийлээ [Амартүвшин нар. 2017; 2018]. Энэ удаад газар сууцны хойд талд 50 x 40 м талбайд тандалт судалгааг хийхэд 20 см орчим гүнд зүүн хойд буланд урдаас хойш чиглэлтэй 30 м орчим урт, 10 м орчим өргөнтэй хэлбэр тодорхойгүй дохио өгсөн. Тус дохионы гүн 1.2 м гүн орчим байна. Мөн талбайн зүүн хэсэгт 10 м орчим голчтой хэлбэр тодорхойгүй дохио өгсөн ба гүн нь 60 см орчим ажээ. Энэ нь тус талбайн урд хэсгээс илэрсэн хагас газар сууцтай хэлбэрийн хувьд ойролцоо байсан учир өөр нэгэн “газар сууц” хэмээн урьдчилан таамаглав [Амартүвшин нар. 2018].

Олдвор хэрэглэгдэхүүн

Малтлага судалгаагаар тухайн сууцны эргэн тойрон болон дотор талаас голдуу дээврийн ваарны хагархай болон цөөн тооны (бусад дурсгалаас илэрсэнтэй харьцуулахад) ахуй хэрэглээний шавар сав суулгын хагархай олдсоноос өөр ямар нэгэн өөр зориулалт бүхий олдвор хэрэглэгдэхүүн илрээгүй тун сонирхолтой.

а. Дээврийн ваар

Энэ төрлийн дээврийн хучлага ваарны хагархай хамгийн олон тоотой олдсон бөгөөд ерөнхийдөө нөмрөг болон тосгуур ваарны хагархайнууд байна. Малтлагаар нөмрөг ваар нь тосгуур ваарнаас илүү олон тоотойгоор илэрсэн нь тосгуур болон нөмрөг ваарыг солбиулан өрдөг уламжлалт аргаас өөр байсан байж магадгүй юм. Ийн дээврийн ваараар барилгын дээврийг хулдаж өрснөөр бороо, цасны усыг барилгад нэвтрүүлэхээс хамгаалдаг ажээ.

Дээврийн ваарын хувьд юун түрүүнд хэлбэр болон хийсэн аргыг анхаарч үзэх шаардлагатай бөгөөд шаврын бэлдэц, хийх арга, хээ чимэглэлийн зэрэг үндсэн 3 хэв шинжээр нь ангилан ялгах боломжтой. Шавар бэлдэц нь дээврийн ваарыг хийхэд ашигласан шаврыг хэрхэн бэлтгэснийг харуулах бөгөөд ерөнхийдөө шаврыг цувьж хийх, хавтан болгож хийх гэсэн 2 үндсэн арга байдаг [Ким 2018: 180-181]. Цувих аргаар хийсэн дээврийн ваарын дотор талд зааг болох хөндлөн зураасын ул мөр ажиглагдах ба мөн дотор талд хөндлөн гурив үлдсэн байдаг [Ким 2018: 181].

Зүүн Байдлаг голд малтсан дурсгалаас илэрсэн дээврийн ваарын шаврын бэлдцийн зуурмаг нарийн ширхэгтэй, хайрга байхгүй ч харьцангуй том хэмжээтэй өөхөн чулуутай. Тухайн дурсгалаас илэрсэн дийлэнх дээврийн ваарыг хийхдээ цувих аргыг ашигласан нь олдворуудаас тодорхой харагдана.

Нөмрөг ваар нь тал дугуй (нумарсан) хэлбэртэй бөгөөд доголгүй болон залгаасны доголтой гэсэн 2 төрлөөр хийгддэг ба залгаасны доголтой нөмрөг ваарыг НТӨ Х зуунаас Хятадын Баруун Жоу улсын үеэс барилгад ашиглаж эхэлсэн [Ким 2018: 69] хэмээн үздэг.

Зүүн Байдлаг голд малтсан хагас газар сууцнаас илэрсэн нөмрөг ваарнууд ихэнх доголтой байгаа бөгөөд хэмжээ хийцээрээ одоогийн байдлаар 4 төрөл байна. Нэгдүгээр төрлийн нөмрөг ваар нь бахим том хэмжээтэй, шаврын зуурмаг нь бүдүүн ширхэгтэй, догол зузаан, углуурга урт, унжуугаас гадна эх бие дагуу судлан хээтэй, малтлагаар олон тооны хагархай илэрсэн ч энэ нь тухайн төрөл олон байсан гэсэн нотолгоо биш юм. Хоёрдугаар төрөл нь чулуулаг багатай, нарийн ширхэгтэй шаврын зуурмагтай, урт ээтэн углуургатай, намхан доголтой, бахим зузаан, том хэмжээтэй, эх биеийн гадаргууд дагуу судлан хээ үл мэдэг ялгарахаас гадна богино ташуу зураасан хээгээр мөн чимэглэсэн нөмрөг ваар бөгөөд малтлагаар тун цөөн тоотой илэрсэн. Гуравдугаар төрлийн нөмрөг ваар нь бахим том хэмжээтэй, шаврын зуурмаг нь бүдүүн ширхэгтэй, догол зузаан,

эх бие нимгэн, цөөн тоотойгоор илэрсэн бол дөрөвдүгээр төрлийн нөмрөг ваар нь чулуулаг бага, нарийн ширхэгтэй шаврын зуурмагтай, намхан догол, нимгэн углуурга, эх биетэй ч маш муу шатаалттай, малтлага судалгаагаар тун цөөн тоотой илэрсэн билээ. Тавдугаар төрөл нь малтлага судалгаагаар хамгийн олон тоотой илэрсэн ч бүтнээр авах боломжгүй амархан эвдэрч байлаа. Онцлог нь доголгүй, чулуулаг их, гялтганасан эрдэслэг зуурмагтай байгаагаар бусад төрлийн нөмрөг ваарны зуурмагаас үлэмж ялгаатай харагдахаас гадна шатаалт муу байснаас бүтнээр авах боломжгүй байлаа. Мөн гадна тал нь хөх саарал өнгийн жигд өнгөлгөөтэй ч тэр нь мөн маш хэврэг ажээ. Дээрх таван төрлөөс гадна малтлагаар нэг ширхэг олдсон нөмрөг ваарны хагархай байгаа нь үнсэн саарал өнгөтэй, эх биеийн дагуу судлан хээтэйн дээр долгио хээгээр чимэглэгдсэн онцлогтой байна. Мөн шаврын зуурмаг, шатаалтын чанар зэргээр бусад төрлийн нөмрөг вааруудаас үлэмж ялгаатай байгаа ба малтлага судалгаагаар ердөө ганц ширхэг жижиг хагархай илэрсэн нь сонирхолтой бөгөөд тусгайлан төрөлд ангилах боломжгүй ч заавал дурдах нь зүйтэй болов уу.

Тосгуур ваар буюу хавтгай ваар нь тэгш өнцөгт хэлбэртэй, зарим тохиолдолд нэг үзүүр рүүгээ нарийссан, нөмрөг ваарнаас харьцангуй том хэмжээтэй, дээврийн хучлага ваарыг хэлэх бөгөөд суурин, сууцны малтлага судалгаагаар хамгийн түгээмэл илэрдэг барилгын материалын нэг юм [Тоюнобу 1995: 334-361]. Тосгуур ваарыг хийхдээ тусгайлан бэлтгэсэн мод (?) -ны тайрсны гадна талаар цувьж бэлдсэн шаврыг ороож гадна талаас нь хавтгай нүдүүрээр дэлдэж хавтгайлан хоолой хэлбэрт оруулж түүнийгээ 4 хуваан ирмэгийг өөлөн огтолж дугуйруулан хийх ба тухайн нүдүүрийн ул мөр нь хээ чимэглэл болж үлддэг хэмээн судлаачид үздэг [Тоюнобу 1995: 334-361; Ким 2018: 75].

Зүүн Байдлагийн хагас газар сууцны малтлагаар энэ төрлийн олдвор цөөнгүй тоотой олдсон ч бүтэн хэмжээгээрээ огт илрээгүй учир эдгээрийг

Хүснэгт 1. Малтлагаар илэрсэн нөмрөг ваарны төрлүүдийн ерөнхий мэдээлэл

№	Төрөл	Углуургын урт (мм)	Углуургын зузаан (мм)	Доголын өндөр (мм)	Эх биеийн зузаан (мм)	Хээ чимэглэл
1	1-р төрөл	57	14-16	18-21	13-15	Дагуу судалт
2	2-р төрөл	55-58	10-13	15-17	11-14	Дагуу судалт Ташуу богино зураас
3	3-р төрөл	-	11	12-14	10-12	Дагуу судалт
4	4-р төрөл	-	8-10	9-10	9-10	-
5	5-р төрөл	-	10-12	15-16	8-11	Дагуу судалт

шаврын зуурмаг, өнгө, хээ чимэглэл зэргээр ялгаж ангилах боломжтойгоос өөрөөр ангилах боломжгүй байна. Ерөнхийдөө малтлагаас 2 төрлийн тосгуур буюу хавтгай ваарны хагархай олон тоотой олдсон боловч маш цөөн тоотой (зарим нь ганцаас хэтрэхгүй) илрэв.

Нэгдүгээр төрлийн тосгуур ваар нь бор өнгөтэй, чулуулаг ихтэй шаврын зуурмагтай, зузаан бахим байгаа ба гадна талдаа дагуу судлан хээтэй байна. Хамгийн их тоотой илэрсэн. Хоёрдугаар төрлийн тосгуур ваар нь саарал өнгөтэй нэгдүгээр төрлөөс харьцангуй нимгэн ч зуурмагийн хувьд ойролцоо ч хийсэн арга нь илүү нарийн байгаа нь ажиглагдана. Нүдүүрээр илүү сайн нүдэж өө сэвийг мэдэгдэхгүй болтол нь сайтар дарснаас гадна ирмэгийг илүү сайн өөлж, дугуйруулсан болох нь тодорхой харагдана. Мөн үүнээс гадна гадаргууд дагуу судлан хээнээс гадна долгио хээгээр сийлэн чимэглэсэн байна. Гуравдугаар төрөл улбар шар өнгөтэй, шатаалт муу, гадаргуу нь маш хэврэг, бараг хээ гэх зүйл үгүй, зах ирмэг хэсгээрээ их зузаан ч зарим хэсгээрээ маш нимгэн байна. Малтлагаар тун цөөн тоотойгоор илэрсэн. Дөрөвдүгээр төрөл хөх саарал өнгөтэй, маш бүдэг дагуу судлан хээтэй, өмнөх хоёроос илүү нимгэн хөнгөн байна. Бэлтгэсэн шаврын зуурмаг өөр, шатаалт сайн зэргээрээ бусад вааруудаас эрс өөр байгаагаас гадна малтлагаар ганц ширхэг илэрсэн нь сонирхолтой.

Энд нэг зүйлийг дурдах нь зүйтэй бөгөөд дээр тодорхойлсон барилгын материалуудад тун болгомжтой хандах хэрэгтэй. Учир нь дээрх олдворууд бүгдээрээ тус сууцанд хамаарахгүй ч байх боломжтой.

б. Ахуй хэрэглээний шавар сав суулга

Суурин, сууцны малтлага судалгаагаар хамгийн түгээмэл илэрдэг олдвор хэрэглэгдэхүүн бол олон төрлийн шавар сав суулганы хагархай юм. Тухайн олдвор хэрэглэгдэхүүнээр тухайн суурин сууцанд амьдарч байсан хүмүүсийн амьдралын хэв маяг, эрхэлж байсан аж ахуйг бага боловч сэргээдэг билээ. Бидний малтлагаар тухайн сууц, сууцны ойр орчмоос нийт 10 өөр (хайгуулаар илэрснийг оруулаагүй) төрлийн сав суулганы хагархай илрээд байгаа нэг ч сав суулга нь бүтэн биш ч нэг шавар савны хагархай нийлэх боломжтой ч бүтэн болох үгүй, мөн зарим сав суулганаас зөвхөн амсрын, эсхүл ганцхан ёроолын хагархай илэрсэн.

Нэгдүгээр шавар сав харьцангуй том хэмжээтэй 11.6 см голчтой, 2.7 см өндөр, 3.6 см зузаан амсар, богино хүзүүтэй, 1.6 см зузаан эх биетэй байсан бололтой. 15.2 см голчтой, 1.9 см зузаан, төв хэсэгтээ 3.3х3.5 см хэмжээ хүрдний оромтой ёроолтой, мөрний харалдаа хос зураасан хээний дундуур хос долгио хээгээр чимэглэсэн. Эх

биеийн зузаан ёроол хэсэгтээ 1.7 см бол хүзүүний зузаан 1.4 см байна. Чулуулаг ихтэй шаврын зуурмагтай гадна талыг өнгөлсөн, бараан саарал өнгөтэй (10YR 4/1). Ийм төрлийн шавар сав гол төлөв хүннү нарын язгууртны булш оршуулгын дурсгалаас илэрдэг ба тухайн бүтнээр илэрсэн сав суулгуудтай амсар, ёроолын голчийн хэмжээг харьцуулж, хэмжээ хэлбэрийг бүрэн тодорхойлох боломжтой.

Хоёрдугаар шавар сав нь зөвхөн амсрын хагархай илэрсэн. Амсрын өндөр 1.7 см, зузаан 2 см, дотор талдаа тагны (?) ховилтой, хар саарал өнгөтэй (5YR 3/1), 7.7 см голчтой байсан бололтой. Хүзүү болон эх биеийн зузаан 0.9 байна. Гуравдугаар шавар сав мөн зөвхөн амсар хэсгийн 2 ширхэг хагархай илэрсэн бөгөөд эрдэс болон чулуулаг ихтэй шаврын зуурмагтайгаас гадна шатаалт тааруу байснаас ерөнхийдөө чанарын хувьд муу, үнсэн саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1) сав байна. Амсрын өндөр 2.2 см, зузаан 2 см, 12.5 см голчтой байсан бололтой. Хүзүүний өндөр 0.9 см, зузаан нь 1.3 см байгаа бол эх биеийн зузаан ойролцоогоор 1.2-1.4 см байсан бололтой.

Дөрөвдүгээр шавар сав ёроолын хагархай илэрсэн. 1.3 см зузаан эх биетэй, 1.5 см зузаан, 9.2 см голчтой ёроолтой шавар сав суулга байсан бололтой. Шаврын зуурмагт өөхөн чулуу их, гадна гадаргууг өнгөлсөн, бараан саарал өнгөтэй (2.5Y 4/1) шавар сав байна. Тавдугаар шавар сав мөн ёроолын хагархай илэрсэн, шаврын зуурмаг чулуулаг ихтэй, гадна талыг өнгөлсөн хүрэн өнгөтэй (5YR 4/2), эх биеийн зузаан 1.3 см, ёроолын зузаан 1.4 см, 8.3 см голчтой байна. Зургаадугаар шавар сав нь дээрх хоёртой ижил ёроолын хэсэг илэрсэн бөгөөд зуурмагийн шинж, өнгийг ажиглахад гуравдугаар шавар савны ёроол хэсэг байхыг үгүйсгэхгүй ч, мөн нэг шавар сав гэх нотолгоо ч биш юм. Ёроолын зузааныг авах боломжгүй, 8.2 см хэмжээтэй голчтой, ёроолдоо дүрс үсэг товойлгон гаргасан, хүрдний оромтой, үнсэн саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1) савны ёроол байна.

Долоодугаар шавар сав нь сууцны үүд хэсгээс илэрсэн бөгөөд зөвхөн мөрний хэсгийн нэг ширхэг хагархай юм. Чулуулаг багатай, нарийн ширхэгтэй шаврын зуурмагтай, 0.8 см зузаан эх биетэй, гадна гадаргууг өнгөлсөн, бор өнгөтэй (10YR 4/3), мөр хэсэгтээ хос зураасан хээний голоор дан долгио хээгээр чимэглэсэн байжээ. Наймдугаар шавар сав мөн сууцны гадна талаас илэрсэн савны мөр (?), эх биеийн хэсгийн цөөн тооны хагархай бөгөөд амсар ёроолын хэсэг үгүй тул ерөнхий хэмжээсний мэдээлэл авах боломжгүй байна. Чулуулаг багатай шаврын зуурмагтай, бор өнгөтэй (7.5YR 4/3), хос зураасны дундуур хос долгио хээгээр чимэглэсэн, 0.6 см зузаантай эх

биетэй шавар сав байжээ (зураг 8).

в. Мал, амьтны яс

Тус сууцны малтлагаар цөөн тооны мал болон амьтны яс илэрч олсон байна. Үүнд нохойн хавирганы яс 1 ш, адууны борвины яс 1 ш, бод малын урт мөчний яс 3 ш, бог малын чөмөгт ясны хугархай 14 ш, ямааны хүзүүний 1-р нугалам 1 ш, хонины шагайн яс 1 ш, хонины шилбэний яс 2 ш, хонины дунд чөмгийн яс байж магадгүй нэг ширхэг яс байна. Эдгээр яснууд нь залуу малын яс байж магадгүй хэмжээний хувьд их жижиг байна. Нийт илэрсэн ясны 79 хувийг бог малын яс эзэлж байгаа ба бидний таамаглаж байгаагаар эдгээр яснууд тухайн сууцанд амьдарч байсан хүмүүсийн хүнсний үлдэгдэл бололтой.

Он цаг

Хүснэгт 2. Малтлагаар илэрсэн амьтны ясны мэдээлэл

Зүйл	Хамгийн их	Хамгийн бага	Шатсан яс
Нохойн яс sp. (<i>Canis familiaris</i>)	1	1	0
Адууны яс sp. (<i>Equus caballus</i>)	1	1	0
Бог малын яс (<i>Ovis/Capra</i>)	14	1	1
Бод мал sp.	3	1	0
Ямааны яс	1	1	0
Хонины яс	4	1	0
НИЙТ	24		

2016 онд тухайн дурсгалт газарт сорилын малтлага хийхээс эхлэн хүннүчүүдийн түүхэнд хамаарах олдвор хэрэглэгдэхүүн (барилгын материал болон ахуй хэрэглээний шав сав суулгын зүйлс) илэрч байснаар бид тухайн дурсгалыг хүннүгийн үед холбогдохыг таамаглаж байв. Тухайлбал, хайгуулаар түүвэрлэсэн шавар сав суулганы хагархай нь Монгол оронд малтан судалсан Хүннүгийн үеийн булшнаас илэрдэг шавар сав суулгатай ижил [Цэвээндорж, Батсайхан 1994: 93-103; Төрбат 2003: 82-100], дээврийн чимэглэлийн хагархай нь тухайн бүс нутагт малтсан Тэрэлжийн дөрвөлжин, Төв аймгийн Баянжаргалан сумын Гуа довын дурсгалаас илэрсэнтэй олон талаараа ижил байна [Egiimaа 2019: 119-122; Эрэгзэн нар. 2019: 90-182]. Дээрх дурсгалт газар он цагийн хувьд Тэрэлжийн дөрвөлжинд малтлага судалгаа хийсэн судлаачид

бусад ижил дурсгалуудтай харьцуулан Хүннүгийн эхэн НТӨ II зуунд байгуулагдсан байж болзошгүй хэмээн үздэг [Erdenebold et al. 2019] бол Гуа довын дурсгалаас илрүүлэн он цагийн дээжид хийсэн лабораторийн дүн шинжилгээгээр тухайн дурсгал нь НТӨ II зууны эхний хагасаас НТӨ I зууны дунд үед хамаарна хэмээжээ [Эрэгзэн нар. 2018: 224]. Харин Зүүн Байдлагийн сууцны зэргэлдээ малтсан шавар эдлэл шатаах зуухны малтлагаар илрүүлсэн модны нүүрсэнд хийсэн лабораторийн дүн НТӨ I зуунаас НТ I зуунд хамаарсан [Usuki et al. 2019: 101] бол дурсгалаас баруун хойд зүгт 1 км зайд байх төмрийн хүдэр хайлуулах олон төрлийн зуухны малтлагаар илэрсэн дээжийн он цаг НТӨ II зуунаас НТ I зуунд холбогдож байна [Ишцэрэн, Сасада 2014: 253-254; Ишцэрэн, Сасада 2018: 117].

Урьдчилсан байдлаар бид Зүүн Байдлагийн сууцны он цагийг дээрх төмрийн хүдэр, шавар эдлэл шатаах зуухны он цагт хамаарах болов уу хэмээн таамаглаж [Амартүвшин нар. 2017:] байсан ч найдвартай он цаг тогтоох дээжийг илрүүлэхийг зорьж байлаа. 2018 оны малтлагаар сууцны гадна бүтэц хэлбэрийг мэдсэнээс гадна он цагийг найдвартай тогтоож болох дээжийг (малын яс) сууцны шалны төвшнөөс илрүүлсэн. Тус дээжийг Япон улсад илгээн лаборатори (Paleo-lab)-д шинжлүүлэхэд НТӨ I зууны төгсгөл, НТ I зууны эхэн үед хамраах нь тогтоогдсон [笹田他 2019: 41-44]. Энэ он цаг нь тухайн бүс нутагт малтсан төмрийн хүдэр хайлуулах зарим зуух, яг зэргэлдээ байх шавар эдлэл шатаах зуухтай нэг үед холбогдох болзошгүй гэсэн таамаглалыг илүү найдвартай баримтаар баталсан билээ.

Харьцуулсан судалгаа

Зүүн Байдлагийн голоос илрүүлэн малтан судалсан сууц (зураг 5), малтлага судалгаагаар илэрсэн олдвор хэрэглэгдэхүүний хэлбэр, хийц маягийг бүс нутгийн болон хөрш зэргэлдээ орнуудад явуулсан судалгаагаар илэрсэн ижил төрлийн дурсгалуудтай харьцуулан судлах нь зүй билээ. Харин энэ удаагийн судалгаагаар бид сууц, оромжийг илүүтэйгээр бусад дурсгалтай жишиж харьцууллаа.

Хагас газар сууц нь газрын өнгөн хөрснөөс доош ухаж хийсэн эртний хүмүүсийн амьдрах оромжийг хэлэх ба энэ төрлийн сууц нь палеолитын үеэс өнөөг хүртэл дэлхийн өнцөг булан бүрд тохиолддог сууцны нэгэн төрөл билээ [Галдан 2020]. Хагас газар сууц нь умард болон дорнод Европоос Уралын нуруу, Кавказын тал, Алтайн нуруу дамжин Сибирь болон умард ба өмнөд Хятад, Солонгосын хойг, Японы арлуудад өргөн тархсан байдгаас гадна хойд болон өмнөд Америкт ч тохиолддог билээ [Pam 2001: 533].

Манай орны хувьд энэ төрлийн дурсгалын хамгийн эртнийх нь Дорнод аймгийн Халх гол сумын Тамсагбулагийн неолитын үеийн сууринд [Дорж 1989] хамаарч байгаа бол хамгийн хожуу үеийн баримт нь Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын Баянголын аманд хийсэн судалгаагаар илэрсэн хагас газар сууц нь Манж болон түүнээс хойш үед хамаарч байна [Мөнхбаяр 2015]. Мөн Булган аймгийн Тэшиг сумын Тарвагатайн голын 180-р дурсгалаас илэрсэн хагас газар сууцыг малтан судалсан [Жаргалан нар. 2019] хэдий ч одоогоор хараахан он цаг болон бусад мэдээг хэвлээгүй боловч судалгааны тайланд хэвлэгдсэн хэрэглэгдэхүүнээс үзэхэд Зүүн Байдлагийн сууцнаас харьцангуй хожуу үед хамаарах боломжтой байна. Эдгээрээс гадна Сэлэнгэ аймгийн Мандал сумын Бороогийн сууринд Монгол-Швейцарын хамтарсан хээрийн судалгааны анги нийт 6 хагас газар сууц [Төрбат нар. 2005], 2015 онд Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын Зүүн Байдлагийн голд байх шавар эдлэл шатаах зуухны дэргэдээс 1 газар сууцны ул мөр илрүүлж байжээ [白杵他 2017: 31-51]. Энэхүү зэргэлдээ орших сууц нь бүтэц зохион байгуулалтын хувьд сүүлд илрүүлэн малтан судалсан сууцнаас олон талаараа өөр байна. Тухайлбал, үүдний чиг, бүтэц, сууцны хэлбэр, дотоод засал зэрэг нь харьцангуй өөр байна [Үсүки нар. 2018: 127-128]. Мөн 2014 онд Булган аймгийн Дашинчилэн сумын Заан хошууны дурсгалт газарт хүннүгийн үед холбогдох хагас газар сууцыг малтан судалжээ [Анхбаяр 2017: 92-93]. Дээрх малтан судалсан хагас газар сууцны хэлбэр ерөнхийдөө бүгд тэгш өнцөгт, сууцны төв болон дотор хана дагуу баганын нүхтэй, зүүн урагш, урагш харсан үүдтэй байгаагаараа ижилсэж байгаа [Дорж 1989; Төрбат нар. 2008: 346-348; Жаргалан нар. 2019; Turbat et al. 2019: 65; Анхбаяр 2017: 93] бол бидний 2017-2019 онд малтан судалсан хагас газар сууц нь хэлбэрийн хувьд ч тэр дотоод заслын хувьд ч тэр харьцангуй өөр байна (зураг 5). Дээрх дурдсан зарим дурсгал он цагийн хувьд түүхийн өөр үед хамаарах тул цаашид зөвхөн түүхэн нэг үед хамаарах сууцуудтай харьцуулав.

Сэлэнгэ аймгийн Мандал сумын Бороогийн сууринд НТӨ II зуунаас НТ II зууны хооронд хүмүүс суурьшиж, идэвхтэй үйл ажиллагаа эрхэлж байснаас гадна зарим сууцыг хэд дахин ашиглаж байсан гэх сонирхол баримт илрүүлжээ [Turbat et al. 2019:59-60]. Тухайн сууцны хэлбэр бүтэц, дотоод засал зэрэг нь Зүүн Байдлагийн голын сууцнаас өөр байгааг дээр дурдсан. Харин Заан хошууны сууц, Бороогийн суурингийн сууц хоорондоо бүхий л талаараа ижил байна. Тодруулбал, хэлбэр ижилхэн тэгш өнцөгт,

үүдний чиг, бүтэц адил байгаагаас гадна хоёулаа халаалтын ханзтай байна.

Бүс нутаг, хөрш зэргэлдээ орнуудад хийгдсэн судалгааны мэдээг шүүхэд энэ төрлийн дурсгал нэлээдгүй олон тоотойгоор илэрсэн байна. Дийлэнх нь манай хойд хөрш ОХУ-ын нутаг Өмнөд Сибирь, Өвөр Байгал Алтайн нуруунаас илэрсэн. Хамрах он цаг нь манайхтай ижил чулуун зэвсгийн үеэс дундад зууны үед хамаарч байна [Бродянский 1985: 49-249; Горячев и др. 2016: 633; Давыдова 1995; Давыдова, Миняев 2003; Oleszczak et al. 2017: 153-178; Miyagashev, Bazarov 2019: 70-76]. Эдгээрээс гадна БНХАУ-ын Хэбэй мужийн Шушуйгийн Зүүн Хар уулнаас (徐水東 黑山/xúshuǐdōng hēishān) Хань улсын түүхэнд хамаарах нийт 22 тооны сууцыг малтан судалсан бөгөөд тухайн дурсгалуудыг Японы судлаачид болох И.Үсүки, М.Сагава нар Бороогийн болон Иволга, Дурены суурингийн сууцтай олон талаараа ижилсэж байна. Тухайлбал, дээрх суурингууд сууцнаас харьцангуй гүехэн ухагдаж байгаагаас бусдаар ерөнхий хэмжээ, бүтэц, дотоод зохион байгуулалт буюу “Г” хэлбэрийн халаалтын ханз зэргээр ижил байгааг дурджээ [白杵他 2017: 31-51].

Дээрх дурсгалт газруудаас Казахстаны Кызылбулакдахь хагас газар сууц Зүүн Байдлагийн голын сууцтай хэлбэрийн тун ойролцоо байна [Горячев и др. 2016: 633]. Тодруулбал, үүд болон үндсэн сууцны хэсэгтэй, нарийн хүзүүвчээр холбогдсон, халаалтын ханз үгүй, хүзүүвчний дотор талд ил гал түлсэн оромтой [Горячев и др. 2016: 633] зэрэг хэд хэдэн талаараа ижил ажээ. Тус сууцнаас илэрсэн шавар сав суулга нь Казахстаны Турген II-т малтан судалсан түрүү төмөр зэвсгийн үеийн булшны шавар сав суулгатай [Горячев 2011: 325-341] ижил байснаар тухайн сууцыг түрүү төмөр зэвсгийн үед холбогдоно хэмээн үзжээ [Горячев и др. 2016: 637]. Бусад дурсгалт газруудын сууцны хэлбэр бүтэц ерөнхийдөө төстэй боловч олон талаараа өөр байна.

Хэлэлцүүлэг

Бүс нутаг болон хөрш зэргэлдээ орнуудад малтан судалсан хагас газар сууцнуудаас Зүүн Байдлаг голын сууцтай он цагийн хувьд нэг үед хамаарах дурсгалууд нь Төв аймгийн Борнуур сумын Бороогийн суурин, Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын Бага нарийны ам [Turbat et al. 2019: 50-69; Мөнхбаяр 2015], Буриадын Иволга, Дурен, Доод Мангиртуын суурин [Давыдова 1995; Давыдова, Миняев 2003; Miyagashev, Bazarov 2019: 70-76], Уулын Алтайн Катун голын Чултукын суурин [Oleszczak et al. 2017: 153-178] багтаж байгаа ба эдгээр сууц хоорондоо ижил төсөөтэй мэт боловч нарийн ажиглалт хийвэл

бүгд хоорондоо ялгамжтай. Мөн илэрч буй олдвор хэрэглэгдэхүүний хувьд ч тэр харилцан адилгүй байгааг анзаарах болно. Төв аймгийн Борнуур сумын Бороогийн суурин, Буриадын Иволга, Дурены сууринг байгуулсан газар, байр зүйн тогтоц, суурингийн зохион байгуулалт сууцны архитектурын шийдэл, дотоод бүтэц (засал, интерьер дизайн), илэрч буй олдворын төрөл зэрэг нь бүхий л талаараа ижилсэж [Төрбат 2008: 345-349; Давыдова 1995; Давыдова, Миняев 2003] байгаа бол Доод Мангиртуй болон Чултукын суурингийн газар зүйн байрлал сууцны зуухны хэлбэр маяг зэргээрээ хоорондоо ижил байна [Miyagashiev and Bazarov 2019: 75-76; Oleszczak et al. 2017: 153-178]. Бороогийн болон Иволгын суурингийн хамрах хүрээ том, сууцнуудын тоо их, гарч буй олдворуудын төрөл зүйлс арвин он цаг харьцангуй эрт байна [Төрбат 2008: 348; Давыдова 1995]. Харин Доод Мангиртуй болон Чултукын суурингийн хамрах хүрээ бага, илэрч буй олдворын тоо ширхэг олон боловч төрөл зүйл тун цөөн байгаа нь сонирхолтой [Miyagashiev and Bazarov 2019: 70-76; Oleszczak et al. 2017: 163-170]. Ялангуяа Чултукын суурингаас олон тооны ваарны хагархай, хэд хэдэн төрлийн ясан багаж (амьтны арьс боловсруулах?), ясан зэв болон мал амьтны олон ширхэг яс илрүүлжээ [Oleszczak et al. 2017: 163-170]. Дээрх 2 сууринаас гөрөөс (*Capreolus pygargus*), буга (*Cervus elaphus*), шувуу зэрэг зэрлэг амьтны яс илэрсэн [Oleszczak et al. 2017: 171; Miyagashiev. and Bazarov 2019: 72-73] хийгээд олдсон олдворын дийлэнх нь ясан эдлэл (зориулалт тодорхойгүй), ясан зэв [Oleszczak et al. 2017: 166; Miyagashiev, Bazarov 2019: 73] зэрэг цөөн төрөл байна. Харин Зүүн Байдлагийн голын сууцны малтлагаар дээр суурингийн сууцнаас огт илрээгүй дээврийн ваарны хэсгүүд илэрсэн нь сонирхолтой бөгөөд энэ нь магадгүй зэргэлдээ орших шавар шатаах (барилгын материал) зуухны ойр орчмоос зөөгдсөн байх талтай хэдий ч зарим төрлийн дээврийн ваар нь тухайн бүс нутагт байх ижил төрлийн (зориулалтын) олдвороос эрс ялгаатай байна. Мөн малтлагаар бусад энэ цаг үед хамраах суурингаас олон тоотойгоор илэрдэг ясан болон төмөр багаж хэрэгсэлийн зүйлс одоогоор илрээгүй байгаа нь Зүүн Байдлагийн сууц (суурин?) нь үүрэг зориулалтын хувьд өөр болохыг илтгэж байгаа нэгэн сэжүүр болох талтай ч судалгааны ажил хараахан дуусах болоогүй зөвхөн эхэлж байгааг энд дурдах нь зүйтэй болов уу. Эдгээрээс гадна малтлагаас гарсан мал, амьтны ясны масс бусад ижил төрлийн дурсгалаас гардаг энэ төрлийн баримт хэрэглэгдэхүүнтэй харьцуулахад тун бага тоотой илэрсэн нь дээрх таамаглал бодитой байж болохыг илтгэж байна.

Дүгнэлт

Аливаа ард түмний сууц оромж нь тухайн амьдарч буй газар орны байгаль цаг уур, эрхэлж буй аж ахуй, үүрэг зориулалтаас хамаарч харилцан адилгүй бүтэц (архитектурын) зохион байгуулалтын шийдэл, хэлбэр хэмжээ зэргээрээ өөр өөр байдаг. Иймд тухайн төрлийн дурсгалыг нарийвчлан судлах нь өнгөрсөн үеийн түүхийн (түүх бичлэгээс өмнөх, эх сурвалжит) судалгаанд төдий л дурдагдалгүй орхигдон үлддэг түүхийг судалхад нэн ач холбогдолтой болох нь сүүлийн үеийн археологийн судалгаагаар нэгэнт тодорхой болоод байгаа билээ.

Монгол нутагт НТӨ II-НТ I зуунд амьдарч байсан оршин суугчид нь эрхэлж буй аж ахуй, хөдөлмөрийн хуваарь болон улирал зэргээс хамаарч өөрсдийн ахуйдаа тохирсон оромж сууцны хэд хэдэн төрлийг ашиглаж байсан бололтой. Үүний нэг төрөл нь хагас газар сууц бөгөөд энэхүү сууц нь улирлын онцлогоос (өөр ч хамааралтай байж болно) хамаарч дотоод, гадаад бүтцийн хувьд харилцан адилгүй байжээ. Тодруулбал, Бороо, Иволга, Дурены зэрэг томоохон суурингууд сууцанд хүйтний улиралд ашиглах “Г” хэлбэрийн халаалтын ханзтай зуух байгаагаар тухайн сууцанд хүмүүс урт хугацаагаар амьдарч зарим тохиолдол хэсэг хугацаанд сууцыг (сууринг) орхин дараа дахин ашиглаж байсан гэдэг [Давыдова 1995:81-82; Turbat et al. 2019: 59-62]. Харин Мангиртуй болон Чултукын суурингаас илэрсэн сууц нь дээрх том сууринтай ижил халаалтын ханзтай байгаа нь мөн хүйтний улиралд ашиглаж байсан гэх баримт ба харин зориулалт болон эзэмшигчдийг илэрсэн олдвор хэрэглэгдэхүүнээс гадна тухайн бүс нутгийн газрын байрлал зэрэгт [Собанский 1992:134] үндэслэн анчдын [Oleszczak et al. 2017: 165] болон газар тариалан эрхлэгчдийн суурин [Migashiev and Bazarov 2019: 73] хэмээн үзжээ.

2016-2019 онд Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын Зүүн Байдлагийн голд малтан судалсан хагас газар сууц нь хүннүүчүүдийн түүхэнд холбогдох нь харьцуулсан судалгаа болон лабораторийн задлан шинжилгээгээр тодорхой болов. Энэ нь тухайн бүс нутаг Зүүн Байдлагийн голд малтан судалсан шавар шатаах болон зарим төмрийн хүдэр хайлуулах зуухтай нэгэн он цагт хамаарч байгаагаар бид тухайн үйлдвэрлэл эрхэлж байсан хүмүүсийн сууц хэмээн үзэж байна.

Малтлагаар тухайн сууцнаас зуух, халаалтын ханз байсан баримт илрүүлээгүй зөвхөн үүд хэсэгт ил гал түлж байсан ором илэрснээс үндэслэн тус сууцыг дулааны улиралд ашиглаж байжээ хэмээн таамаглаж байна. Энэхүү таамаглалыг дэмжих нэгэн загвар байгаа нь төмөр болон шавар шатаах үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа тухайн үед зөвхөн

дулааны улиралд явагдах боломжтой гэж үзсэн байдаг [Ишцэрэн, Сасада нар. 2020].

Манай орны хувьд одоогоор бидэнд байгаа хэрэглэгдэхүүнд он цаг, бүтэц зохион байгуулалтаар харьцуулах боломжтой хоёр дурсгалт газар байгаа нь Бороогийн суурин, Заан хошуу бөгөөд манай орны археологийн судалгаанд эртний нүүдэлчдийн сууц оромжийн судалгаа тун хангалтгүй байгаагийн илрэл юм. Харин хөрш зэргэлдээ Өвөр Байгал, Уулын Алтай зэрэг бүс нутагт цөөнгүй тоотой судлагдсан байгаа нь олзуурхууштай хэрэг болсон бөгөөд бидэнд анхан шатны дүгнэлт, таамаглал дэвшүүлэх боломжийг олгов.

Цаашид тухайн дурсгалт газар илүү өргөн хэмжээний судалгаа хийвэл илүү сонирхолтой үр дүн гарах нь тодорхой тул ирэх жилүүдэд хэд хэдэн газарт малтлага судалгааг хийхээр төлөвлөж байна.

Ном зүй

Анхбаяр 2017 - Анхбаяр Б. Хуннское поселение в Заан хошуу. – Актуальные вопросы Археологии и Этнологии Центральной Азии. - 2017. Материалы II международной научной конференции (г. Улан-Удэ, 4-6 декабря 2017 г.). стр. 90-100

Амартүвшин 2004 - Амартүвшин Ч. Археологийн хайгуулын арга зүйг боловсронгуй болгох нь (Эгийн голын сав нутгийн жишээн дээр). Түүхийн ухааны дэд докторын зэрэг горилсон бүтээл. ШУА-ийн АХГБСХ. УБ.

Амартүвшин, Галдан 2018 - Амартүвшин Ч., Галдан Г. Зүүн Байдлагийн голын археологийн хайгуул судалгаа. – Монголын археологийн шинэ судалгаа-V. Зүүн Байдлагийн голын сав дахь археологийн дурсгалууд. – УБ. тал 32-93.

Амартүвшин нар. 2010 - Амартүвшин Ч., Эрэгзэн Г., Батболд Н. Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын нутаг дахь Хустын булагийн дурсгалт газарт ажилласан бэсрэг хайгуул судалгааны тайлан. – ШУА-ийн АХГБСХ. УБ.

Амартүвшин нар. 2011 - Амартүвшин Ч., Сасада Т., Эрэгзэн Г., Үсүки Я., Ишцэрэн Л. Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын нутаг Зүүн Байдлагийн гол: Монгол-Японы хамтарсан “Монголын төмөрлөгийн түүх” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. – ШУА-ийн АХГБСХ. УБ.

Амартүвшин нар. 2016 - Амартүвшин Ч., Эрэгзэн Г., Ишцэрэн Л., Галдан, Г., Алдармөнх П., Сасада Т., Үсүки Я. 2016 оны Монгол-Японы хамтарсан “Эртний Монголчуудын үйлдвэрлэлийн түүх” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. – ШУА-ийн АХГБСХ. УБ.

Амартүвшин нар. 2017 - Амартүвшин Ч., Эрэгзэн Г., Ишцэрэн Л., Галдан, Г., Мандах

Д., Сасада Т., Мүраками Я., Үсүки Я., Сагава Т., Үчида Х., Шёожи Т., Янагимото., Кияма К. 2017 оны Монгол-Японы хамтарсан “Эртний Монголчуудын үйлдвэрлэлийн түүх” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. – ШУА-ийн АХГБСХ. УБ.

Амартүвшин нар. 2018 - Амартүвшин Ч., Эрэгзэн Г., Ишцэрэн Л., Галдан, Г., Цэлхагарав Ц., Сасада Т., Мүраками Я., Үсүки Я., Сагава Т., Үчида Х., Шоожи Т., Янагимото., Кияма К., Накамүра Д. 2018 оны Монгол-Японы хамтарсан “Эртний Монголчуудын үйлдвэрлэлийн түүх” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. – ШУА-ийн АХГБСХ. УБ.

Амартүвшин нар. 2019 - Амартүвшин Ч., Эрэгзэн Г., Ишцэрэн Л., Галдан, Г., Адьяасүрэн М., Сасада Т., Үсүки Я., Мүраками Я., Сагава Т., Шоожи Т., Янагимото., Кияма К., Накамүра Д., Хонзава Д., Күрибаяши С., Гүүдман Д., Хигаши Н. 2019 оны Монгол-Японы хамтарсан “Эртний Монголчуудын үйлдвэрлэлийн түүх” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. – ШУА-ийн АХГБСХ. УБ.

Бродянский 1985 - Бродянский Д. Л. Кроуновско-хуннские параллели. - Древнее За-байкалье и его культурные связи. – Новосибирск, 1985. Стр 49-249.

Горячев и др. 2011, - Горячев А.А. Стоянка и могильник раннего железного века археологического комплекса Турген II - Вопросы археологии Казахстана. Алматы. Стр 325-341.

Горячев и др. 2016 - Горячев А.А., Яценко С. А., Егорова Т. А. Костяная пластина с гравированной композицией из поселения раннего железного века Кызылбулак-IV в верховьях ущелья Турген. - Актуальные проблемы археологии Евразии. Алматы. Стр 633.

Давыдова 1995 - Давыдова А.В. Иволгинское городище. Санкт-Петербург.

Давыдова, Миняев 2003 - Давыдова А.В., Миняев С.С. Комплекс археологических памятников у села Дурёны. – Археологические памятники сиюнну. Вып. 5. Санкт-Петербург.

Жаргалан нар. 2015 - Жаргалан Б., Гарднер У., Бөхчулуун Д. Эртний нүүдэлчдийн “үл үзэгдэх” мөрийн хойноос: Тарвагатайн голын хөндийн хайгуул судалгааны арга зүй ба урьдчилсан үр дүн. Studia Archaeologica. Tom XXXV. Fasc 12. УБ. Тал 171-175.

Ишцэрэн, Сасада 2012 - Ишцэрэн Л., Сасада Т. Хүннүгийн төмрийн хүдэр хайлуулах зуухны судалгааны зарим асуудал. – Studia Archaeologica. Tom XIV. Fasc 5. УБ. тал 253-263.

Ишцэрэн, Сасада 2018 - Ишцэрэн Л., Сасада Т. Хустийн булагийн төмрийн зуухны судалгаа. – Монголын археологийн шинэ судалгаа-V.

Зүүн Байдлагийн голын сав дахь археологийн дурсгалууд. УБ. тал 93-125.

Ким 2018 - Ким Жин гён. IV. Олдворын судалгаа. – Гуа довын Хүннүгийн дурсгал. УБ. Тал 54-182

Мөнхбаяр 2012 - Мөнхбаяр Л. Монгол-Германы хамтарсан “Эртний нийслэл Хархорум орчмын гар урлал, төмөрлөгийн түүхийн судалгаа” төслийн хээрийн шинжилгээний урьдчилсан үр дүн. – Монголын Археологи 2012. Эрдэм шинжилгээний бага хурал. УБ. тал 92-95.

Нямхүү, Гарамжав 2018 - Нямхүү М., Гарамжав Д. Хэрлэн гол орчмын геоморфологи, геологийн тогтоц. – Монголын археологийн шинэ судалгаа-V. Зүүн Байдлагийн голын сав дахь археологийн дурсгалууд. – Уб. : 2018. – Т. 13-31.

Собанский 1992 - Собанский Г.Г. Копытные Горного Алтай. – Наука. Новосибирск. Стр 134.

Төрбат 2003 - Төрбат Ц. Керамика хуннского могильника Бурхан толгой. – Антропологи, археологи, угсаатны судлал. - 210 (19). УБ. тал 82-100.

Төрбат нар. 2005 - Төрбат Ц., Батбаяр Т., Пуса Н. Хүннүгийн үеийн Бороогийн суурингийн серамологийн судалгаа. – Acta Historica. Tom VI. Fasc 1. УБ. тал 5-23.

Төрбат 2008 - Төрбат Ц. Хүннүгийн үеийн Бороогийн сууринд хийсэн судалгаа. - Талын Их Эзэнт гүрэн - Хүннү. УБ. тал 334-354. 2008

Үсүки нар. 2018 - Үсүки И., Сагава Г., Кияма К., Янагимото Т., Үчида С., Ишцэрэн Л. Хустын булагийн шавар ваар болон шавар олдворын судалгаа. – Монголын археологийн шинэ судалгаа-V. Зүүн Байдлагийн голын сав дахь археологийн дурсгалууд. УБ. тал 126-155.

Цэвээндорж, Батсайхан 1994 - Цэвээндорж Д., Батсайхан З. Хүннүгийн шавар ваар. – Studia Archaeologica. Tom XIV. Fasc 5. УБ. тал 93-103.

Эрэгзэн нар. 2018 - Эрэгзэн Г., Накамүра Д. Күрибаяши С., Амартүвшин Ч. Булшны малтлага судалгаа. – Монголын археологийн шинэ судалгаа-V. Зүүн Байдлагийн голын сав дахь археологийн дурсгалууд. УБ. тал 157-204.

Эрэгзэн нар. 2019 - Эрэгзэн Г., Сей У.Ё., Ким Ж.Г., Алдармөнх П., Энхболд С., Ким С.М., Хуанбо Ч. Гуа довын Хүннүгийн дурсгал. УБ. тал 90-182.

Эрдэнэбат 2012 - Эрдэнэбат У. Археологийн үндэс судалгааны арга зүй. УБ. тал 286.

Migashiev and Bazarov 2019 – Migashiev. D, Bazarov. B. Settlement of the Mangirtui. – Xiongnu settlements and History of ancient craft production. Ulaanbaatar. pp 73.

Oleszczak et al. 2017 – Oleszczak. L, Borodovskiy. A. P, Michalczewski. K, Pokutta. D. A. Chultukov log 9 – A settlement from the Xiongnu-Xianbei-Rouran Period in Northern Altai. – Eurasian prehistory. Vol.14. no 1-2. pp 165.

Egiimaa 2019 - Egiimaa Ts. A Comparative analysis of the construction materials from the Xiongnu settlements of Tereljii Durvuljin and Gua dov. – Xiongnu settlements and history of ancient craft production. Ulaanbaatar. pp 108-125.

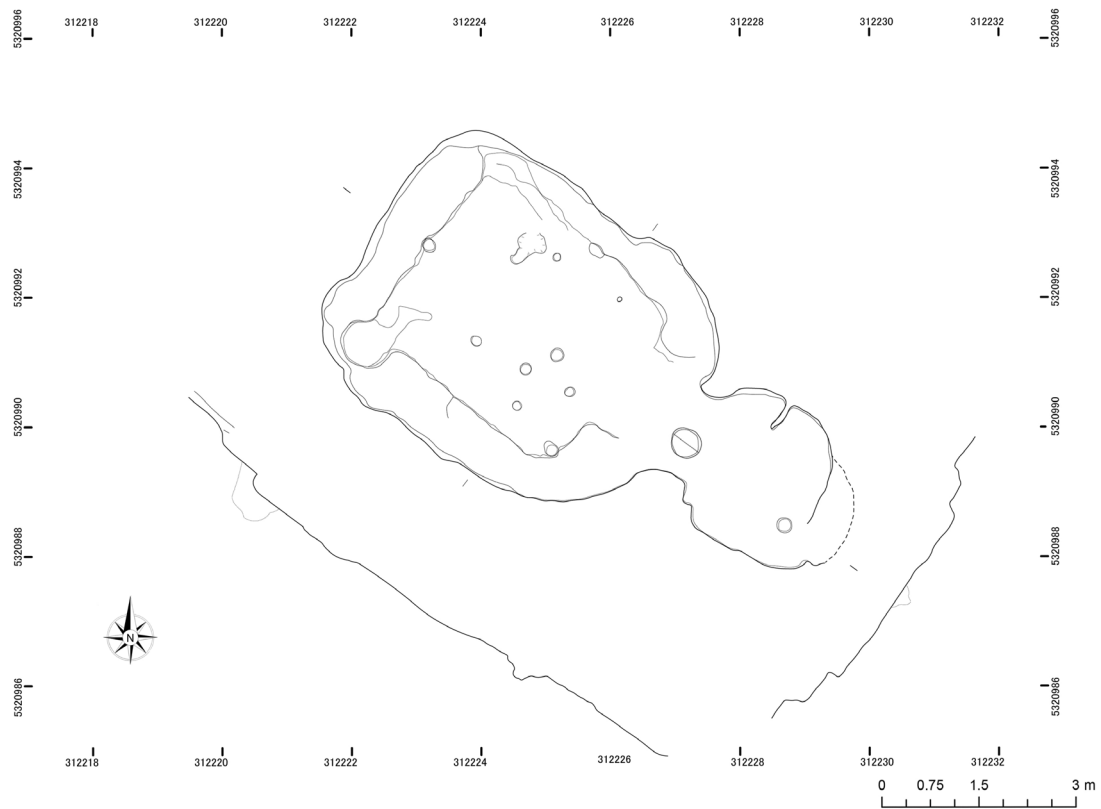
Erdenebold et al. 2019 - Erdenebold L., Ilviev A.L., Kradin N.N. Research on building materials of Tereljii Durvuljin. – Xiongnu settlements and history of ancient craft production. Ulaanabaatr. pp 77-85.

Toyonobu 1995 - Toyonobu Tani. “Rakurô-gun jidai no dojô” (=Earthen fortresses of the Lelang period), Gekkan Kôkogaku Jânaru. - Monthly Archaeological Journal. September.

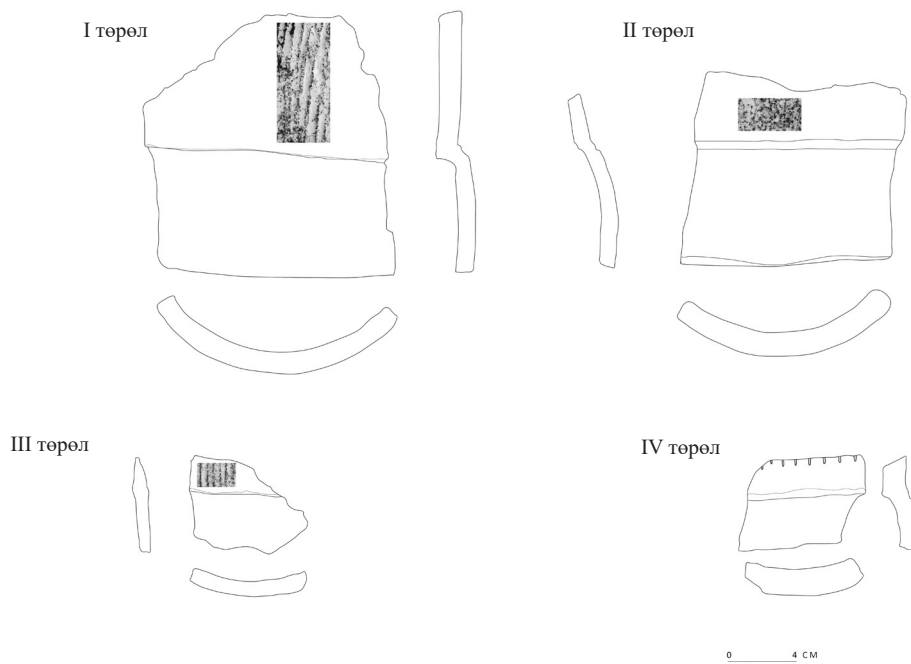
Turbat et al. 2019 - Turbat Ts., Pousaz N., Ramseyer D. The settlement of Boroo as the artisanal center of Xiongnu. – Xiongnu settlements and history of ancient craft production. Ulaanbaatar. Pp 50-69.

Usuki et al. 2019 - Usuki I., Kiyama K., Yanagimoto T., Matsushita K. Importance of Khustynn bulag site (KBS) in the study of Xiongnu history. – Xiongnu settlements and history of ancient craft production. Ulaanbaatar. Pp 101.

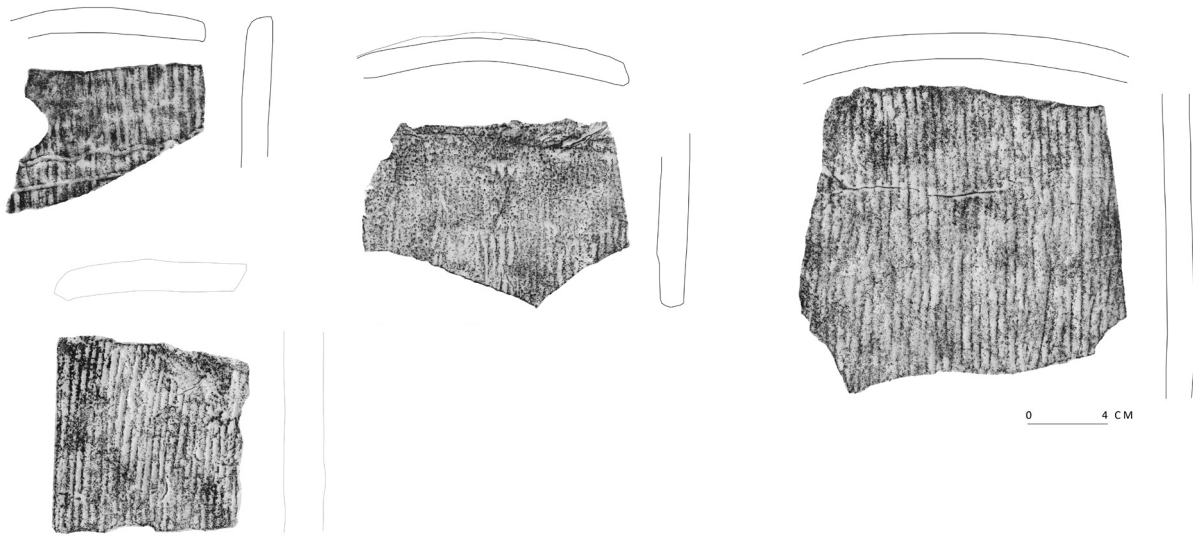
臼杵勲、佐川正敏、松下憲 – 『匈奴の建造物・住居』札幌学院大学、人文学部紀要、第102号、札幌学院大学総合研究所、2017年10月、頁31-51
 笹田朋孝、L.イシツエレン、G.ガルダン – 『モンゴル国トウブ県ホスティン・ボラグ4遺跡調査報告—匈奴の竪穴建造物の調査—』第20回北アジア調査研究報告会。愛媛大学東アジア古代鉄文化研究センター・愛媛大学考古学研究室。2019年2月23日、頁41-44、

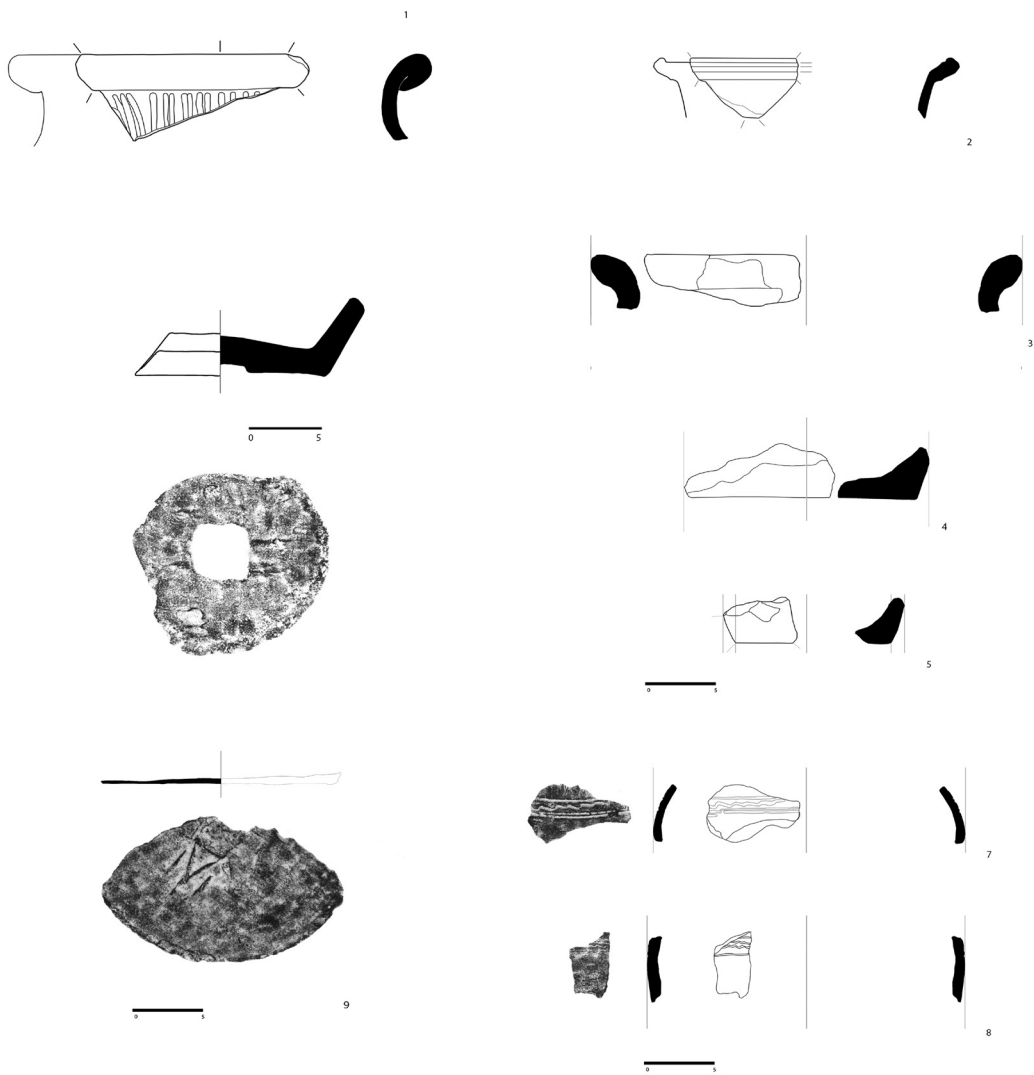
Зураг 5. Зүүн Байдлаг голын I хагас газар сууцны дэвсгэр зураг

Зураг 6. Малтлагаас илэрсэн дээврийн ваарны төрөл

Зураг 7. Малтлагаас илэрсэн тосгуур ваар

Зураг 8. Малтлагаас илэрсэн шавар сав